

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏ

Ռաֆիկ Նահապետյան ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, պզթ

Խ. Արովյանը հայագիտության մեջ գնահատված է որպես հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ ու մանկավարժ, սակայն, ցավոք, նրա ազգագրական ժառանգությունը առ այսօր մնում է չուսումնասիրված և պատշաճ չգնահատված, մինչդեռ Խ. Արովյանը իր թողած ազգագրական ժառանգությամբ մեծ դեր է խաղացել հայ գիտական ազգագրության հիմնադրման գործում: Այդտեղ մտնում են Խ. Արովյանի թե բուն ազգագրական ու բանագիտական գործերը, որ նա գրել է հատուկ մտադրությամբ, և թե այն ազգագրական երևույթները, որոնք նա օգտագործել է իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Հայ ազգագրությունը լայն արտացոլում է գտել Խ. Արովյանի երկերում: Այդ տեսակետից միայն Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը հայ ժողովրդական ավանդական կենցաղի, ծեսերի ու սովորույթների, բարքերի մի հարուստ շտեմարան է: Հայերի և Հայաստանում ապրող քրդերի, թուրքերի և այլ էթնիկ խմբերի կենցաղի ու մշակույթի վերաբերյալ անչափ ուշագրավ են նաև նրա շուրջ 2 տասնյակի հասնող գրական և գիտական գործերը ևս: Դրանցից կարելի է առանձնացնել «Առաջին սեր», «Թիֆլիսի հայոց հանգստարանը», «Թուրքի աղջիկը», «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորույթների մասին», «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին», «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին», «Քրդեր», «Եզդիներ», «Քրդեր և եզդիներ», «Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորույթների մասին», «Ռուսական իջևանատների մասին», «Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը», «Գյուղական տների կառուցվածքը» և այլն:

Սակայն, անհրաժեշտ է նկատել, որ ձեռքի տակ չունենալով ազգագրական նյութերի գրանցման և շարադրման որոշակի ծրագիր, Խ. Արովյանը իր կողմից գրառած նյութերը չի թեմայավորել ըստ բնագավառների, որի հետևանքով դրանք հաճախ ներկայանում են ցրված և չհամակարգված: Այնուհանդերձ նրա գրի առած և հրատարակած նյութերը չափազանց արժեքավոր են հայ ազգագրական գիտության ուսումնասիրության համար: Նրա ազգագրական գործունեությունը բարձր է

գնահատել Գր. Խալաթյանը¹: Նա իր «Ծրագրում», որը կազմելիս որոշ չափով օգտվել է Խ. Աբովյանի գործերից, գրում է. «Հանճարեղ Աբովյանը՝ թեև բանաստեղծորեն նկարագրելով ժողովրդական կյանքն ու սովորությունները, իսկապես առաջինն էր, որ ճաշակ տվեց ազգագրության մասին»²:

Կ. Մելիք-Փաշայանը իր հոդվածներից մեկում³ անդրադառնալով Խ. Աբովյանի ազգագրական ժառանգությանը, բարձր է գնահատել նրա դերը հայ ազգագրության պատմության մեջ, իրավացիորեն նրան համարելով հայ ազգագրության հիմնադիրներից մեկի: Խ. Աբովյանի ազգագրական գործունեության մասին դասագրքի շրջանակներում համառոտ անդրադարձել է նաև Վ. Բդոյանը⁴:

Սույն հոդվածով մեր առջև խնդիր չենք դրել ամբողջական ներկայացնել Խ. Աբովյանի հարուստ ազգագրական ժառանգության բնութագրությունը, այլ հակիրճ, հույս ունենալով՝ առաջիկայում հանդես գալ ավելի հանգամանորեն:

1835 թ. գերմաներեն լեզվով գրած «Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածում⁵ Խ. Աբովյանն անդրադարձել է գյուղական ներքին կյանքին. շինականների ընտանեկան հարաբերություններին և ամուսնության հարցերին, ուր առանձնակի ուշադրության են արժանացել չխոսկանության և նրա հետ կապված ավելորդ սովորությունները, սեփականության ժառանգման հետ առնչվող իրավահարաբերությունները, ծնողների և զավակների փոխհարաբերությունները, ավագության կարգի պահպանվածությունը, նահապետի և նրան փոխարինող ավագ որդու իրավունքները և այլն: Հոդվածում ներկայացված են կենցաղավարության ձևերը թոնրատանը, այգիներում, հյուրեր ընդունելու կարգը, կանանց և տղամարդկանց ժամանցները կազմակերպելու եղանակները, սեռահասակային խմբեր կազմելու սովորությունները: Խ. Աբովյանը գրում է. «Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ ձորում, մերթ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միրգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին չափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրության: Նրանք երգերով ու զվարճություններով և մի փոքր ճաշով հաճախ

¹ Գր. Խալաթյանց, Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների մասին, Մոսկվա, 1887:

² Անդ, էջ

³ Կ. Մելիք-Փաշայան, Սովետահայ ազգագրության անցած ուղին, «Լրաբեր հաս.գիտ.», 1968, թիվ 11, էջ 54:

⁴ Վ. Բդոյան, Հայ ազգագրության (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 14-15:

⁵ Խ. Աբովյան, Գյուղական տների կառուցվածքը, Երկեր, հ. 10, Երևան, 1961, էջ 59-96:

ամբողջ գիշերներ են անցկացնում»⁶: «Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մառաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ»: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները»⁷:

Այնուհետև Խ. Աբովյանը նկարագրում է ժողովրդական ու կրոնական տոները և ուխտագնացություններին, հարսանեկան ու այլ հանդեսներին երիտասարդների լռակյաց ընտրությունների ձևերը և այլն:

«Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածում Աբովյանը ավելի հանգամանորեն տեղ է հատկացնում Քանաքեռի ժողովրդական շենքերին և տնային գույքին ու կահույքին: Աբովյանը տվել է 19-րդ դարի առաջին կեսի ժողովրդական ճարտարապետության նկարագիրը, որն այսօր ևս օգտակար է ժողովրդական ճարտարապետությամբ զբաղվողների համար: Խ. Աբովյանի նկարագրությունը վերաբերում է բազմաբաժին շենքին, որի մեջ մտնում էին թոնրատուն-խոհանոցը, մառանը, մնջարանները, գոմը, մարագը և այլն: Մեկ բաժնով շենքեր ունեցել են, սովորաբար, գյուղի չքավոր ընտանիքները:

Բազմաբաժին այդ համալիրի ամենակարևոր և բազմագործառույթ բաժինը թոնրատունն էր: Սա բնակելի բաժանմունքն էր և աչքի էր ընկել և իր մեծությամբ և գործառույթների բաշխվածությամբ. այստեղ էին կատարվում գերդաստանի գրեթե ողջ գործունեությունը: Այն քառանկյունաձև էր և գտնվում էր շենքերի համալիրի կենտրոնում: Ելումուտը կատարվում էր մի դռնով: Տան լուսավորությունը ստացվում էր երդիկից: Թոնրատունն ունենում էր պատուհաններ, որոնց մեջ իրեր էին պահվում: Թոնրատունը մյուս բաժանմունքների հետ կապող դռներ չէր ունենում: Սա հիմնական հարկաբաժինն էր:

Թոնրատանը կից գտնվում է հյուրասենյակը, որի մուտքը բացվում էր բակից և ոչ թե բնակելի մասից: Հյուրասենյակը ունեցել է երկու մեծ պատուհան, որոնք ապակու փոխարեն թղթապատվում էին: Այս հյուրասենյակն ունենում էր օջախ և պատուհաններ: Սրա գաջասվաղը հարուստ ընտանիքներում նախշազարդվում էր: Թոնրատունը մյուս բաժանմունքների հետ կապող դռներ չէր ունենում: Մառանը սառն էր պահվում, որպեսզի բնամթերքները լավ պահպանվեն: «Բացի ամառվանից, - գրում էր Աբովյանը, - տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտություն, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, թե գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը և առաստաղը պտղավորված են»⁸:

Խ. Աբովյանի վկայության համաձայն, մառանը միաժամանակ նորապսակ ամուսիններին ծառայում էր որպես մնջասենյակ: Տան տոնական զգեստները,

⁶ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 10, էջ 88:

⁷ ԱՆդ, 89:

⁸ ԱՆդ, էջ 61-62:

արժեքավոր իրերը ևս պահվում էին մառանում: Այստեղ, ըստ հայոց ավանդական սովորության, տեղի էին ունենում հյուրասիրության դեպքեր, որպեսզի հրավիրյալը ազատ զգալով՝ օգտվեր մրգերից:

Թանկագին հյուրերը հյուրընկալվում էին այնտեղ: «Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենալավ հյուրին, - գրում է Աբովյանը, - իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարրոտին՝ իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ ունեինք հյուրասենյակ»⁹:

Այսպիսով, ըստ Աբովյանի նկարագրության, հեղինակի օրոք բնակության, մթերքների և անասունների համար կառուցվում էին 3-4 բաժնով շենքեր, որոնք մեծ մասամբ պարսպապատվում էին:

«Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածը, որ գրվել է գերմաներեն լեզվով, Պ. Չակոբյանի կարծիքով ընդարձակ աշխատություն է եղել. դրանից կորել են բազմաթիվ ազգագրական նկարագիրներ: Այդ կորած մասերը Աբովյանը հանձնած է եղել Չաքսիաուզենին¹⁰:

Խ. Աբովյանի արժեքավոր գործերից մեկը հանդիսանում է 1840-ին գերմաներեն գրած մի ընդարձակ հոդված՝ «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» խորագրով: Ակնարկն ընդգրկում է Թիֆլիսի վերակառուցումը, շենքերը, շինարարության մեջ Եվրոպական ոճի կիրառումը, իջևանատները, հյուրանոցները, քաղաքային տարազի Եվրոպականացման գործընթացը, կահույքը, երաժշտությունը և այլն¹¹: Նրա հաղորդման համաձայն՝ ատաղձագործության, դերձակության, դարբնության և ժամագործության գծով գերմանացիներն առանձնակի տեղ էին գրավում: Աբովյանը կարևոր տեղ է հատկացնում Թիֆլիսում ընդունված հյուրասիրական կանոններին, խնջույքը վարելու ձևերին, կերակուրներին ու մատուցման եղանակներին, Ներսիսյան դպրոցի ակումբին ու սեղանախաղերին, կրկեսային խաղերին և այլն: Չեղինակը նշել է բարքերի անկումը Թիֆլիսում, բամբասիրությունը կենցաղում, աղջկա ծնունդը սզալու սոցիալական պատճառները (անչափ մեծ օժիտը) և այլն: Աբովյանն անցնում է ամուսնության սովորությունների նկարագրությանը: Ըստ այդ բնութագրման հայ աղջիկը պետք է ամուսնանար 14 տարեկան հասակում. փեսացուի ով լինելը կարևորություն չէր ներկայացնում, միայն թե բեռնից ազատվեին: Չեղինակն «Ակնարկում» ցույց է տվել ամուսնությունը կազմակերպելու մի քանի սովորություններ: Դրանք էին՝ օրորոցախաղի սովորությունը, միայն հոր կամքով տղա և աղջիկ ամուսնացնելը, ընտրության համար առավելությունը ոչ այնքան

⁹ Անդ, էջ 63

¹⁰ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 10, էջ 404

¹¹ Տե՛ս Վ. Բդոյան, Չայ ազգագրություն, էջ 14

գեղեցկությանը, որքան աշխատունակությանը տալը, կանանց և տղամարդկանց կողմից միջնորդությունների դիմելը, միջնորդների և աղջկա ծնողների միջև երկար ու բարակ խոսակցությունները, որ մենախոսության ու երկխոսության բնույթ էին ընդունում, որոնք Աբովյանի կողմից բնորոշվել են իբրև հայկական ճարտասանության ձևեր:

Այդ բոլոր ծիսակատարությունները ներկայացնելուց հետո հեղինակը նկարագրել է հարսանեկան տոնահանդեսը, որի մեջ կարևոր են դիտվել փեսայի ընկերների մասնակցությունը հարսանիքին և խնամապագի սովորության մի տարբերակը, փեսայի բացարձակ լուռ մնալը և նրա ընկերների սուր կատակները, որ պատանեկան ընկերակցությունների նախնական սովորույթներից էին պահպանվել: Աբովյանը կարևոր տեղ է հատկացրել նաև ընտանեկան հարաբերություններին, կանանց իրավագուրկ վիճակին¹²:

«Ակնարկ»-ում ավանդական բարքերի, ընտանեկան ու հարաբերությունների անկման ընդհանուր պատկերի հիման վրա Խ. Աբովյանը հատկապես ընդգրկում է ամուսնությունը տղամարդկանց համար դրամագլուխ ձեռք բերելու և շահույթի աղբյուր դարձնելու փաստը:

«Չամառոտ ակնարկ հայերի մասին» գերմաներեն լեզվով գրված հոդվածում,¹³ որը գրելու շարժառիթ է հանդիսացել կաթոլիկ միսիոներների անհիմն հերյուրանքները հայ ժողովրդի մասին, Խ. Աբովյանը համոզիչ կեպով մերժում և գիտական տեսակետից արժեքազուրկ է համարում նրանց բնորոշումները: Խ. Աբովյանը գրում է. «Եթե ոչ մի բան՝ ոչ հուշարձան, ոչ էլ պատմական տվյալներ հիմք չլինեն ապացուցելու համար, որ Չայաստանում գոյություն է ունեցել մի հնագույն, քաղաքական և մտավոր տեսակետից ինքնուրույն, յուրահատուկ և ինքնատիպ նախնական մշակույթ, ապա՝ դրան ցայտուն և կենդանի կռվան կարող է հանդիսանալ այդ երկրի լեզուն»¹⁴:

1836 թ. լույս է տեսնում Խ. Աբովյանի «Չայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին» ընդարձակ դիմում-գրությունը,¹⁵ որտեղ լուսավորիչը առաջ է քաշում սոցիալ-տնտեսական, կուլտուրական բնույթի վերափոխությունների ծրագիր՝ ռուսական կառավարությանը ներկայացնելու նպատակով: Նա իր ծրագրում առաջարկում է ուսումնասիրել հողերի հատկությունները, դրանք մշակել համատեղ ուժերով, ցանել այնպիսի

¹² Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1958, էջ 154-190

¹³ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Չամառոտ ակնարկ հայերի մասին, հ. 8 էջ

¹⁴ ԱՆդ, էջ 38

¹⁵ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Չայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին, հ. 8, էջ 82-95

կուլտուրաներ, որոնք ավելի շահութաբեր կլինեն վաճառքի համար: Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հայ ժողովրդի կրթությանը և այլն: Դա ինքնին մի ծրագիր էր՝ Արևելահայաստանը տնտեսական ու կուլտուրական տեսակետից ոտքի հանելու, արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը առաջադիմական հիմքերի վրա դնելու, նոր մասնագետներ պատրաստելու համար և այլն:

Ազգագրական առավել կարևոր գործ է Խ. Աբովյանի «Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը» հոդվածը¹⁶: Այստեղ ընդգծված է հայոց հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտության խորապես ազգային բնույթը և ինքնատիպությունը: Եզգրիտ գնահատական է տրված ժամանակի եկեղեցական երաժշտությանը,¹⁷ որի ակունքները նա, իրավացի կերպով, փնտրում է ժողովրդական երաժշտության մեջ:

1846 թ. գերմաներեն լեզվով գրված «Քրդեր» հոդվածը¹⁸ հանդիսանում է առաջին համակողմանի ազգագրական հետազոտությունը Անդրկովկասի քրդերի մասին: Այս հոդվածում առավել արժեքավոր է Խ. Աբովյանի հաղորդած տեեկությունները քրդերի հոգևոր մշակույթի և տնտեսական կենցաղի վերաբերյալ: Աշխատանքը գրելու համար Աբովյանն ուսումնասիրել է Էջմիածնի և Երևանի եկեղեցական գրադարանների ձեռագրերը, ծանոթացել քրդերի վերաբերյալ նրանց վկայություններին: Հետագայում անձամբ ծանոթացել է Զիլանի, Սիպկանի, Գասանի, Ջալալի քրդական ցեղերի հետ և հավաքել անհրաժեշտ ազգագրական տեղեկություններ նրանց մասին: Խ. Աբովյանը համատեղել է դաշտային և կաթինետային աշխատանքը, լավ հասկանալով այդ զուգակցման անհրաժեշտությունը ազգագրական աշխատանքի բնագավառում: Այստեղ Խ. Աբովյանը փորձել է անդրադառնալ նաև քրդերի ծագման հարցին՝ նրանց կապելով արաբների հետ: Նրա այս վարկածը քրդերի ծագման մասին, իհարկե անհավանական է:

Խ. Աբովյանի «Քրդեր և Եգիպտեր» ուսումնասիրությունը¹⁹ թվագրված չէ, այն գրվել է յոթատաս գերմաներենով: Հոդվածն ունի երկու ենթավերնագիր՝ «Քրդեր» և «Եգիպտեր»: «Քրդերը» բաժնում Աբովյանը կրկին անդրադառնում է նրանց ծագման հարցին և հայտնում է այն կարծիքը, որ քրդերի ձևավորմանը մասնակցել են մահրերը, հայերը, արաբները և այլ հին ժողովուրդներ: Այնուհետև, խոսում է քրդերի կրոնական հավատալիքների, քրդական լեզվի, քրդուհուս վիճակի, նրանց հյուրասիրության մասին: «Եգիպտերը» բաժնում Խ. Աբովյանը հենց սկզբից նշում է, որ այն բոլորն ինչ ասվել է քրդերի մասին, գոյություն ունեն նաև Եգիպտերի մեջ:

¹⁶ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը, հ. 10, էջ

¹⁷ Տե՛ս Խ. Աբովյան, հ. 10, էջ Ծանոթագրություններ, էջ 367

¹⁸ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Քրդեր, հ. 8, էջ

¹⁹ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Քրդեր և Եգիպտեր, հ. 8, էջ

Նրանց եղած տարբերությունը միայն կրոնական հավատալիքների մեջ պետք է փնտրել: Եվ պատահական չէ, որ Աբովյանը ավելի մանրամասն և հանգամանորեն շեշտը դրել է եզիդիների կրոնական հավատալիքների վրա, բացահայտել դրա հետ կապված սովորույթները, ծեսերը, որոնք միանգամայն ինքնատիպ են, բայց ինչ-որ տեղ նման են հայկականին:

1846-47 թթ., դարձյալ գերմաներեն լեզվով, Աբովյանը գրել է «Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորույթների մասին» հոդվածը,²⁰ որը քրդերի մասին գրած էս. Աբովյանի ընդարձակ ուսումնասիրության համառոտ շարադրանքն է: Այս հոդվածում ևս անդրադառնում է քրդերի ծագմանը, կրոնական հավատալիքներին, հոգևոր և նյութական մշակույթի մի շարք տարրերին:

Բացի վերոհիշյալ զուտ ազգագրական բնույթի աշխատություններից, մեծ քանակությամբ ազգագրական նյութեր են սփռված էս. Աբովյանի գեղարվեստական երկերում: Այդ տեսակետից առանձին ուշադրության են արժանի «Թիֆլիսի հայոց հանգստարանը» պատմվածքը,²¹ «Վերք Հայաստանի» վեպը,²² «Առաջին սեր»,²³ «Թուրքի աղջիկ»²⁴ արձակ երկերը:

Առանձին ուշադրության արժանի է «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը» պատմվածքը: Այստեղ մանրամասնորեն ներկայացված են հուղարկավորությունը, սգալու ձևերը, սգո հագուստները, ինքնախարազանման, կոծելու, երեսին հող քսելու, բացականչություններ ունենալու սովորությունները և այլն: Կարելի է ասել, որ պատմվածքն ամբողջապես ազգագրական բնույթի գործ է: Գեղարվեստական արձակում էս. Աբովյանը հանդես է եկել որպես հմուտ կենցաղագետ: Մանրամասնորեն նկարագրել է ժողովրդի կենցաղն ու մշակույթը, ծեսերն ու սովորությունները, ժողովրդական տոները: Չնայած այս նկարագրությունները ունեն գեղարվեստական բնույթ, սակայն դրանք հմուտ ազգագրագետի և բանասերի մանրակրկիտ գրառումներ են:

²⁰ Տե՛ս էս. Աբովյան, Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորույթների մասին, հ. 8, էջ

²¹ Տե՛ս էս. Աբովյան, Թիֆլիսի հայոց հանգստարանը, հ. 4, Երևան 1947, էջ

²² Տե՛ս էս. Աբովյան, Վերք Հայաստանի, Երևան, 1975

²³ Տե՛ս էս. Աբովյան, Առաջին սեր, հ. 4, էջ

²⁴ Տե՛ս էս. Աբովյան, Թուրքի աղջիկը, հ. 4